

Кулова Э.У.

ДҮЙНӨЛҮК КРИЗИСТИН ЧАРБАЛЫК ИШКЕРДҮҮЛҮКТҮН СУБЪЕКТИЛЕРИНЕ
ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Кулова Э.У.

ВОЗДЕЙСТВИЕ ПОСЛЕДСТВИЙ МИРОВОГО КРИЗИСА НА СУБЪЕКТЫ
ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

E. U. Kulova

THE IMPACT OF THE GLOBAL CRISIS ON ECONOMIC ACTIVITY SUBJECTS

УДК 657: 657, 261.

Берилген илимий макалада, автор тарабынан дүйнөлүк кризистин чарбалык ишкердүүлүктүн субъектилерине тийгизген таасири көрсөтүлгөн. Ошондой эле ачык экономикада тигил же бул баскычта кандай гана чарба жүргүзүү тармагы болбосун, ал дүйнөнүн калган бардык өлкөлөрүндөгү экономикалык өнүгүү процессине жараша болору каралган.

Негизги сөздөр: дүйнөлүк кризис, дүйнөлүк экономика, импорттоо, локалдык түшүнүк, кризис, чарба, приоритет.

В статье рассмотрены воздействие последствий мирового кризиса на субъекты хозяйственной деятельности. Любая отрасль хозяйствования в открытой экономике в той или иной степени зависит от процессов экономического развития во всех остальных странах мира.

Ключевые слова: мировой кризис, мировая экономика, импортирование, локальное понятие, кризис, хозяйство, приоритет.

The article discusses the impact the global crisis on economic operators. Any economic sector in an open economy to some extent depends on the processes of economic development in the rest of the world.

Key words: the global crisis, the world economy, importing, local concept, crisis, economy, priority.

Дүйнөлүк кризистин чарбалык ишкердүүлүктүн субъектилерине тийгизген таасири, дүйнөлүк экономикалык процесс менен чарбанын тигил же бул тармактарындагы байланыштарынын көз карандылыгына жараша билинет. Экономикалык ишкердүүлүктүн айрым чөйрөлөрү импорттоочулар, улуттук экономиканын абалына караганда – өлкөнүн кризисине, экономикалык конъюктураларына, базар экономикасынын шартына абдан күчтүү көз каранды болгондуктан, аймактык экономика же ачык локалдык түшүнүгү бүгүнкү күндө актуалдуу эмес.

Барган сайын дүйнөлүк экономика, жергиликтүү экономикалар жаңы чектер менен жаны критерийлер боюнча курулууда. Эгерде жергиликтүү экономиканы тармактар жана адистештирүүнүн ортосундагы байланыш деңгээли боюнча бөлүп көрсөтсө, анда аны табигый-чарбалык комплекстердин (мисалы: текстилдик, нефтинин аймактык кластерлерин түзүү) алкагына батырууга болот.

Бирок, бардык эле өндүрүш (сырьелорду жана материалдарды, ыңгайлуу аймактарга жайгаштыруу, керектүү инфраструктуралардын болушу, продук-

циялардын негизги керектөөчүлөргө жакындыгы) табигый факторлорго таянбайт, олуттуу таасирлерге (эмгек ресурстарынын болушу, квалификациялуу персоналдарды даярдоо борборлору, илимий-изилдөө борборлору, социалдык – бир өңчөй түрдөгү калк, курч коомдук чыр-чатактардын жоктугу) социалдык факторлорго ээ болот. Мындай бардык факторлор жергиликтүү экономиканын аймагын кеңейтет. Эгерде аны ааламдашуу процессине жарым-жартылай катыштыруу шартындагы социалдык-табигый чарбалык комплекси катары көрсөтсө, анда ал улуттук аймактын чегинде болуп саналат.

Андыктан ачык экономикада тигил же бул баскычта кандай гана чарба жүргүзүү тармагы болбосун, ал дүйнөнүн калган бардык өлкөлөрүндөгү экономикалык өнүгүү процессине жараша болот. Ошондой эле, өндүрүмдөрдүн (продукциялардын) өндүрүшүнүн технологиялык чынжыры жана чыгарылган товарлардын көп түрдүүлүгү канчалык чоң болсо, ошончолук көбүрөөк дүйнөлүк экономикага көз каранды болот.

Базар экономикасынын субъекттериндеги чарба жүргүзүү ишкердүүлүгүнүн тышкы коркунучтары, экономиканын тигил же башка секторлорун алсыраткан экономикалык кризистер болуп саналат. Жалпысынан алганда экономикалык өндүрүштүн кайталанма мүнөзү менен шартталган, жалпы экономиканын төмөндөө же начарлоо абалын алдын алууга мүмкүн эмес. Бул чарба жүргүзүүнүн касиетине тиешелүү бардык системаларынын негизи эркин базар мамилелери болуп саналат. Андыктан базар экономикасынын системалык тобокелчилдиги бардык экономикалык системалары үчүн бирдей болот, анткени, аны системасыз эсептеп бөлүүнүн нөлгө барабар ченеми же экономикалык тобокелчилдик катары кабыл алууга мүмкүн, башкача айтканда, экономикадагы экономикалык кризис жана экономикалык төмөндөө менен шартталган - «домино эффектисинин» жалпы эле бир тармагына көз каранды болот [1].

Дүйнөлүк өндүрүштөгү ишкердүүлүктүн бир чөйрөсүндө экономикалык адистештирүү-толуккандуу мыйзамдуу көрүнүш, бирок, мындай адистештирүүдө ал тармактар менен аралаш байланышкан кризистер өтө сезгич болуп калат. Ошондуктан, дүйнөлүк чарбада экономика канчалык

көп интеграцияланса, ал ошончолук экономикалык кризиске дуушар болот.

Андыктан, абдан диверсификацияланган дүйнөлүк чарбадагы экономика белгилүү бир чөйрөлөрдөгү кризистерге карабастан абдан туруктуу түрдө аракеттенет. Булар АКШнын экономикасы менен ЕБ жана Япония болуп саналат. Бирок, алар профилдик тармактарга жарым-жартылай көз каранды болот. АКШнын экономикасы энерго ташуучу заттардын же жогорку технологиялык секторлорунун баасына карата сезимтал келишет. Мисалы, 2001-жылы жалпы экономикалык жагдайдын начарлоосу, жогорку технологиялык секторлордо иштеп жаткан компаниялардын кризиси менен башталган. Муну менен бирге эле, динамикалык түрдө өсүп жаткан Сингапур, Таиланд, Тайвань өлкөлөрүнүн экономикасынын өсүү темпи боюнча айрым өнүккөн өлкөлөрдөн кем калбастан ашып түшөт, бирок, бул экономиканын инвестициялары чет өлкөлөрдүн дүйнөлүк өндүрүшүндөгү экономикасынын кичине көлөмү жана күчтүү адистештирилгендеги үчүн башка бирдей шарттарда кошумча түрдө 2% маржа айып салынат. Ошондой эле, чарба жүргүзүү субъектилеринин ишкердүүлүгүнө коопсуздук жаратуучулар, түздөн-түз аймактардагы экономикалык процесстер менен байланышкан саясий чөйрөлөр кирет. Буларды илимий адабияттарда объективдүү түрдө саясий тобокелчиликтер деп атоо кабыл алынган. Ошону менен бирге эле, мындай процесстерди (өлкөнүн тобокелчилдиктери, ички жана тышкы саясий тобокелчиликтер ж.б.у.с.) сүрөттөөгө талапкерленген башка окшош түшүнүктөр да бар. Мындай бирикпестиктер бул категориялардагы позициялык зарылдыктарды белгилейт.

Андыктан мамлекеттин саясий формалары менен методдорунун чөйрөсүндөгү кызыкчылыктардын болушундагы, саясий тобокелчиликтин негизги булагы болуп мамлекет эсептелет. Ал эми мамлекет оюндардын эрежелерин гана белгилейт (мыйзамдарды кабыл алат жана аларды колдонуу механизмдерин камсыздайт), мындай учурда саясий тобокелчиликтер мыйзам чөйрөсү жана саясий режимдин революциялык өзгөрүшү менен чектелет.

Ал эми экинчи учурда, мамлекет мыйзам чыгаруу ишкердүүлүгү менен чектелбейт жана приоритеттүү (артыкчылыктуу) мамлекеттик маанидеги маселелерди чечүү үчүн фискалдык жана монетардык рычагдардын жардамы менен жергиликтүү базар экономикасын жөнгө салуу аркылуу экономикага кийлигишүү керек деп эсептейт. Ошондо улуттук кызыкчылыктардын чөйрөсүндөгү экономикалык процесстер, мамлекеттин юрисдикциясы жайылтылган жергиликтүү базарларга киргизилет.

Дүйнөлүк экономиканын бир түрдүү саясий мейкиндиги базар экономикасынын мамилелеринин өнүгүшү үчүн жагымдуу шарттарды түзөт жана саясий чөйрөгө чыгымдарды ыңгайлаштыруу менен тобокелчиликтерди азайтат. Мамлекеттин мындай

пассивдүү ролунан ары жетишсиз болгондуктан, алар бири-бири менен атаандашып, мамлекет компаниялардын ишкердүүлүктөрү үчүн (жеңилдетилген салык салууларды, ишкердүүлүктөрүнө карата чоң эркиндиктерди, биргелешип каржылоолорду, инфраструктураларына кысыз камсыз кылууларды ж.б.у.с.) абдан жагымдуу шарттарды сунуштоолору керек, ошондой эле, башкы маркетинг катары иш алып баруу менен чет жерде улуттук компаниялардын кызыкчылыгын сүрөмөлөөлөрү (лоббирлөөлөрү) керек.

Чарба жүргүзүүчү субъектилердин ишкердүүлүктөрү, өзгөчө XX кылымдын аягында жана XXI кылымдын башында табигый-техногендик мүнөздөгү жаңы глобалдык коркунучтарга каршы турушкан. Чарба жүргүзүүчү субъектилер үчүн экологиялык тобокелчиликтиң негизги булагы курчап турган айлана-чөйрөнүн булганышы эмес, анын курчап турган айлана-чөйрөгө келтирген зыянынын жоопкерчилик чарасы болуп саналат. Эгерде экологиялык нормаларды сактоо боюнча талаптар өтө катуу коюлбаган болсо, анда, өзгөчө эн эле назик экологиялык айлана-чөйрөлөрдө же адамдардын тыгыз жашаган аймактарында экологиялык зыян келтирүү коркунучу өсүшү мүмкүн.

Табигый кырсыктар, эгерде ишканалардын ишкердүүлүктөрү райондордогу кыйратуучу табигый катаклизмдерди, ошондой эле, жок кылууга карата табигый – техногендик тобокелчиликтер ишке ашырылса, анда алар абдан олуттуу салым кошушат. Ошону менен бирге эле табигый кырсыктардын кыйраткыч таасирлеринен камсыздандыруу заманбап ишкердик мамилелерден ажыратылгыс чеги болуп саналат. Бирок, акыркы он жылдын ичинде, ылайыгына жараша камсыздандыруу кымбат болгондуктан, табигый катаклизмдердин келтирилген зыяны көбөйгөн.

Муну менен бирге эле, экономикалык, экологиялык жана саясий кырдаалдардын курчушу, компаниялардын ишкердүүлүгүндө социалдык нааразычылыктын толкунун жаратышы мүмкүн. Бул проблемалар (көйгөйлөр) акыркы өндүрүмдүк керектөөлөрүн өндүргөн ишканалар үчүн абдан актуалдуу болот. Анткени, эгерде бул ишканалар, өзгөчө, рынокто (коммуналдык ишканалар, наабайканалар, энергетикалык компаниялар ж.б.) -шаар түзүү жана ресурстарды казып алууда, жергиликтүү калк менен өз ара тыгыз аракеттенишкен - монополисттер болуп эсептелген учурда болушу мүмкүн.

Базар экономикасынын чарба жүргүзүү ишкердүүлүгүнүн субъектилери үчүн социалдык мүнөздөгү коркунучтарга тиешелүү коркунучтардын окшош түрлөрү социалдык тобокелчиликтер деп аталат[2].

Ошондой эле, түздөн-түз зыян келтирүүчү белгилүү компаниялардын жана анын ишкердүүлүктөрүнүн түрлөрүндөгү социалдык тобокелчиликтин боло бермеи (мисалы, «Кумтөр» компаниясынын ишкердүүлүгү боюнча экологиялык зыяндын

келтириши) калктын аларга карата каршы нааразылыктары менен байланышкан.

Экономикалык тобокелчилик жалпысынан алганда, экономикалык конъюктуралардын туруктуулугуна таасир этүүчү көптөгөн факторлорго жараша болот. Ал эми алардын көпчүлүгү чарба жүргүзүү ишмердүүлүгүнүн спецификаларындагы жана тармактарындагы ишкердүүлүктүн түрлөрүнө жараша аныкталат.

Экономика тармактык жана экспорттук-импорттук мүмкүнчүлүктөрү боюнча күчтүү диверсификацияланса, экономикалык тобокелчилик ошончолук аз болот. Ошондой эле, толугу менен жабык экономикада, экономикалык тобокелчилик өтө төмөн болгондуктан, башкача айтканда, жабык экономикада экономикалык ишкердүүлүк чөйрөлөрүнүн пропорционалдык мүмкүнчүлүктөрү өнүккөн. Экономикалык кризистер базар экономикасынын (рыноктун) кайталанма (циклдүү) гана өнүгүүгө дуушар болот. Бирок, мындай экономика дүйнөлүк рынокто өтө кымбат, эффективдүү эмес жана атаандаша алышпайт. Ал эми ачык экономика абдан эффективдүү болот, бирок, бул импорт менен экспортту диверсификациялоо денгээлине жараша тышкы экономикалык коркунучтарды туудурат [3].

Ошентип, экономикалык тобокелчилик – бул тобокелчилик менен экспорттук-импорттук дисбаланс жана жалпысынан алганда экономикалык өнүгүүнүн балансталбашы, мындан тышкары, чакан аймактык экономикада байкалат. Экономикалык тобокелчилик экономиканын кризистик денгээлин жана анын дүйнөлүк конъюктуралардын абалы боюнча көз карандылыгын мүнөздөйт. Интеграциялоо процесстеринин өнүгүшү ишканалардын ишкердүүлүгүнүн, мындай шартта өзүлөрүнүн ишкердүүлүгүнүн рентабелдүүлүгүн көтөрүүгө аргасыз болгон, экономикалык тобокелчилигин жогорулатат.

Адабияттар:

1. Медэу А.А. Управление рисками глобализации: теория и практика. – Алматы, 2007.- с. 180.
2. Антикризисный менеджмент (Диагностика проблем и стратегии развития компании): Учебно-метод. пособие К.М. Мечукаева / Ин-т Дуального Образования. Б.: - с.16-17
3. Медэу А.А. Проблемы комплексной оценки риска как составляющей инвестиционного процесса // Географическая Наука в Казахстане: результаты и пути развития. Алматы, 2001, с. 245.

Рецензент: д.э.н., профессор Суранаев Т.Дж.